

Ибіркі чир-чайаанны арачылыры

Хакасия уғаа сiлiг паза пай чир. Ол чуртастха даа килiстiре паза истiг. Мында аймах-пасха öзiмнернi öскiрчелер, мал тутчалар. Идök мында пüдiрiг тоғыстары тохтабинча, фабрикаларнаң заводтар даа тоғынчалар. Хакасияда тоғысха килiскек прай ниме пар, че кiзi хайынған соонда илееде сöп-сап, кiрлiг ыс паза суғ халадыр. Кöп чыллар тоғыстың пу сарина кiзiнiң кирее халбачаң, че амды чир-чайаанны арачылыры прай даа чир үстүнде иң кирек тоғыстарның пiрси полча. Полған на фабрика алай завод ибіркi чир-чайаанны кiрлеен үчүн ахча төлепче. Ол ахча, тiзең, чир-чайаанны арачылир тоғыстарға парадыр. Ибіркi чир-чайаанны арығ идер тоғыстарның санына киинi, чирнi, суғны арығлыры кiрче. Пуох санда кiзiлернiң хазиин хайраллыры паза пу тоғыстарны апарар кiзiлернi үгредерi.

Хазна, чир-чайаандағы öзiмнернi паза аң-хустарны арачылир тоғыстарны чахсы иртiрер үчүн, öнетiн чир халғызадыр. Андағ чирлернi орыс тiлiнде "заповедник" тiп адидырлар. 1991 чылда Хакасия хазназы "Чазы" тiп адалчатхан заповедниктi төстеен. Ол заповедниктiң мойнына чазы чирлерде öсчеткен öзiмнернi паза аң-хустарны орныларынаң тибiретпин хайраллыры артылған. Заповедникке пурунғы хумартхылар даа кiрчелер, оларның санында күргеннер, тастарда пазылған пiчiктер паза хоостар. Аймах-пасха öзiмнер паза аң-хустар хайраллалзын тiп, "Чазы" заповедниктi алты алынча чазы чирде төстелген. Олар прайзы Шира паза Ағбан аймахтарындалар. Заповедниктiң тиксi улии 24 141 га. Андар Ит көл, Подлиственники көллер дее кiрчелер.

Ағастар аяағ чох хырылған сылтаанда аарлығ ағастар тың хызырыл парғаннар. Пу санда хузух ағазы. Амды ол Кидеркi Сойан тағларында ла пiрее-пiрее учурапча. Амды хузух хайраллыры öн тоғыстарның пiрси полча. Ол көп иде öссе, аның хузухтарына хынчатханаң-хустарның саны даа хатап öзерге киректер. Пу сылтааңаң Таштып аймағында "Кiчiг Ағбан" тiп хазна заповедниктi төстелген.

Пüүңгi күнге читiре Хакасияда 60 килкiм пурунғы хумартхы санға алыл парған. Олар пiске хаçан-да пу чирлерде чуртаан пурунғы чоннардаңар паза öбекелерiбiстеңер пiлiстi алғыдар ондай пирчелер. Олар пирчеткен пiлiске киртiнзе, кiзiлер мында хырых муң чыл мының алнындох чуртап пастаптырлар. Хакасияның мындағ чирлерiн öнетiн арачылирға киректелче. Мындағ чирлер чайалған чапсых нимелерi паза пурунғы хумартхылары үчүн пöзiк паалалчалар. Хазна, оларны арачылалчатхан орыннар санынға кiрiп, оларның хырында андағ-мындағ тоғыстарны иртiрерге чаратпинча. Оларны заказниктер тiп адапчалар. Хакасияда төрт заказник пар. Оларның санында республиканың "Кiчiг Ағбан" тiп адалчатхан заказниктi пар паза Боградтағы, үүстегi, Харатош-Инейдегi заказниктер.

Күргеннер, тастардағы пiчiктер паза хоостар Хакасияның пурунғы

культуразын киречілепчелер. Оларның частары муңар чылларнаң саналча. Чазы чирлерде олар угаа көптер, оларны чахсы хайраллирға кирек.

Кирек сөстөр:

төстелген - kuruldu

килістіре - uygun

кізі хайынған соонда - insanlar işledikten sonra

сөп-сап - çör

кирее халбачаң - dikkat edilmedi

орныларынаң тибіретпин хайраллиры - bir yerden taşınmadan korumak

пурунғы хумартхылар - eski anıtlar

күргеннер - höyükler

тастарда пазылған пічіктер - taşlar üzerine yazılmış yazılar

тиксі улии - genel yüz ölçümü

хызырыл парғаннар - azaldılar

учурапча - bulunuyor

өбекелер - atalar

пілісті алғыдар оңдай - belgiyi genişletmenin bir yolu

хырых муң чыл мының алнында - 40 bin yıllık bunun öncesinde)

өнетін - özellikle

чайалған чапсых нимелері - oluşturulan şaşırtıcı şeyler

казакник - koruma alanı

заповедник - doğal park

пурунғы культураның киречізі - antik kültür tanıkları

киречілепчелер - tanıklık ediyorlar

паалалчалар - değerlendiriliyor

Хазна, оларны арачылалчатхан орыннар санынға кирип, оларның хыринда андағ-мындағ тоғыстарны иртірепге чаратпинча. - Devlet onları korunulan yerler arasına sokup onların yanında çalışma yapmaya izin vermiyor.

1. Полған на чоохтағның алнында пас салыңар: «сын» алай «тайма».

_____ 1. Полған на фабрика алай завод ибіркі чир-чайаанны кірлеен үчүн ахча төлебинче.

_____ 2. Ибіркі чир-чайаанны арығ идер тоғыстарның санына киині, чирні, суғны арығлиры кірче.

_____ 3. 1991 чылда Хакасия хазназы "Чазы" тіп адалчатхан заповедникті төстеен.

_____ 4. Заповедникке пурунғы хумартхылар кірбинчелер,

_____ 5. Заповедниктің тиксі улии 39 000 га. Андар Ит көл, Подлиственники көллер дее кірчелер.

_____ 6. Ағастар айағ чох хырылған сылтаанда, аарлығ ағастар тың хызырыл парғаннар.

_____ 7. Пүўңгі күнге читіре Хакасияда 40 килкім пурунғы хумартхы санға алыл парған.

2. Сурығларға нандырыңар:

1. Чир-чайаанны арачылир ахчаны хайдаң алчалар?
2. "Чазы" заповедник хачан төстелген?
3. "Чазы" заповедниктің улии хай син?
4. Хакасияда нинче арачылалчатхан орын (заказник)?
5. Таштып аймағында "Кічіг Ағбан" тіп хазна заповеднигі нимее төстелген?

3. Пос чирлерге киректелчеткен арачылалчатхан орыннарның (заказниктернің) паза заповедниктернің аттарын пас салыңар.

1. _____ заповеднигі алты алынча чазы чирде төстелген.
2. _____ заповедниктің тиксі улии 24 141 га.
3. _____ тіп хазна заповеднигі төстелген.
4. Хакасияда төрт заказниктер пар: _____, _____, _____.
5. Аймах-пасха өзімнер паза аң-хустар хайраллалзын тіп, _____ заповеднигі алты алынча чазы чирде төстелген.
6. Ит көл, Подлиственники _____ заповедникке кірчелер.

4. Пос чирлерге киректелчеткен хозымнар кире пас салыңар. Оларның үстүнде хайдағ хозым полчатханын таныхтаңар.

1. Хакасия ___ тоғыс ___ киліскек прай ниме пар, че кізі хайынған соонда илееде сөп-сап, кірліг ыс паза суғ халадыр.
2. Хазна, чир-чайаандағы өзімнер ___ паза аң-хустар ___ арачылир тоғыстарны чахсы иртір ___ үчүн, өнетін чир халғызадыр.
3. Ол заповедник ___ мойнына чазы чирлер ___ өсчеткен өзімнер ___ паза аң-хустар ___ орнылары ___ тибіретпин хайраллиры артыл ___.
4. Пүүңгі күн ___ читіре Хакасия ___ 60 килкім пурунғы хумартхы санға алыл пар ___.
5. Олар піс ___ хачан-да пу чирлер ___ чуртаан пурунғы чоннар ___ паза өбекелерібістенер піліс ___ алғыдар оңдай пирче ___.
6. Мындағ чир ___ чайалған чапсых нимелер ___ паза пурунғы хумартхылар ___ үчүн пөзік паалал ___ лар.

Ибдегі тоғыс: Чарыда чоохтап пиріңер.

1. Заповедниктернің пөгіннері.
2. Хакасияда 60 килкім пурунғы хумартхы санға алыл парған.

Тузаланған литература

1. Ekrem Arıkoğlu. Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük. Ankara: Akçağ Yay.
2. Абумова О.Д., Боргоякова Т.Н., Чанков Д.И. Хакас тілі (хығырчаң книга). -

Аҕбан: Хакас книга издательствозы, 2005. - 116 с.

3. Хакасско-русский словарь = Хакас-орыс сӱстӱк. - Новосибирск: Наука, 2006. - 1114 с.

4. Газета «Хабар»: <http://khakaschiry.ru>